

Europäische
Erinnerungskulturen

FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION For Freedom.
Western Balkans

21. studenog 2020.

Online konferencija (dokumentacija)

EUROPSKI PROSTORI SJEĆANJA

Suočavanje s prošlošću u
Njemačkoj i Hrvatskoj

Otisak

Urednički tim

Dušan Dinić

Michael Roick

Prevoditelji:

Vesna Ivančević Ježek

Ana Dragutinović, samo životopisi

Ivana Antić, samo životopisi

Izgled:

Dina dizajn

Ispis:

Manuarta

Broj kopija:

100

Izdavač:

Zaklada Friedrich Naumann za slobodu

Zapadni Balkan

Bulevar kneza Aleksandra Karađorđevića 13/A8

11000 Beograd

Srbija

Tel.: + 381 11 3066 824

westbalkan@freiheit.org

<http://westbalkan.freiheit.org>

 @FNFWesternBalkans

 @FNFWestbalkans

YT /FreedomTVEurope

Autorsko pravo © 2020

Zaklada Friedrich Naumann za slobodu

Sva prava pridržana

Sadržaj

Program.....	4
Predgovor.....	5
Pozdravna riječ	8
Mijene u politici povijesti i kulturama sjećanja u Hrvatskoj – Drugi svjetski rat u žarištu / <i>Ljiljana Radonić</i>	15
Složeni odnos s vlastitom povijesti	
Promjene u kulturama sjećanja / <i>Aleksandar Jakir</i>	24
Suočavanje s nacističkom prošlošću u	
Saveznoj Republici Njemačkoj / <i>Helmut König</i>	32
“Zbog ljudskih prava ...”	
Pomiriti se s prošlošću / <i>Roland Jahn</i>	40
Autori.....	45

Program

11.00-11.10 Riječ dobrodošlice

Michael Roick, Voditelj projekta Zapadni Balkan,
Zaklada Friedrich Naumann za slobodu

11.10-11.30 Pozdravne riječi

- Manfred Richter, član Upravnog odbora, Zaklada Friedrich Naumann za slobodu
- Dr. Robert Klinke, Veleposlanik Savezne Republike Njemačke u Republici Hrvatskoj
- Marijana Puljak, Pametno, zastupnica u Hrvatskom saboru

11.30-12.30 Težak odnos s vlastitom poviješću

Promjene u kulturama sjećanja u Njemačkoj i Hrvatskoj

Kratka izlaganja

- Dr. Ljiljana Radonić, politologinja, Beč
- Prof. Dr. Aleksandar Jakir, povjesničar, Split
- Prof. Dr. Helmut König, politolog, Berlin
- Roland Jahn, ravnatelj Uprave za dokumente Stasija (BStU), Berlin

Moderatorica:

Sabine Adler, Deutschlandfunk, Berlin

12.30-13.15 Panel rasprava:

Zaborav – šutnja – sjećanje – oslobađanje

Analogije i mehanizmi suočavanja s prošlošću u Njemačkoj i Hrvatskoj

- Dr. Ljiljana Radonić, politologinja, Beč
- Prof. Dr. Aleksandar Jakir, povjesničar, Split
- Prof. Dr. Helmut König, politolog, Berlin
- Roland Jahn, ravnatelj Uprave za dokumente Stasija (BStU), Berlin

Moderatorica:

Sabine Adler, Deutschlandfunk, Berlin

Predgovor

Povjesničar Marc Bloch jednom je nacionalna pamćenja usporedio s razgovorom među naglušnim osobama u kojemu svaka na pitanja druge odgovara posve pogrešno. Rekao bih da je to slikovit i u mnogočemu primjeren opis kada govorimo o suočavanju s nacionalnim povijestima nasilja i njihovoj usporedbi.

Tko god da se bavi regijom jugoistočne Europe i posebno zemljama bivše Jugoslavije, brzo će shvatiti da su iskustva nasilja i rata u novijoj, ali i starijoj povijesti još uvijek snažno prisutna u pamćenju ovih naroda te da sve do današnjice utječu na njihov politički i društveni život. Na svim stranama prije svega nacionalisti obračunavaju međusobni saldo zločina počinjenih u ratu i priznaju samo svoju vlastitu povijest kao povijest žrtve.

Ne bi li upravo s obzirom na takvu konstelaciju, često postavljano pitanje „zaborav“ kao jednako esencijalna i funkcionalno bitna ljudska osobina bio bolja metoda, bolji put za snalaženje u životu i oblikovanje budućnosti?

Književna znanstvenica Aleida Assmann, dobitnica njemačke književne nagrade za mir 2018. i jedan od najvažnijih europskih glasova za područje suočavanja s poviješću i kultura sjećanja, na to pitanje odgovara izričito afirmativno. Pritom podsjeća na govor Winstona Churchilla koji je održao god. 1946. na Sveučilištu u Zürichu pred europskom mladeži. U njemu svesrdno i naglašeno pledira **za** zaborav.

We must all turn our backs upon the horrors of the past and look to the future. We cannot afford to drag forward across the years to come hatreds and revenges which have sprung from the injuries of the past. If Europe is to be saved from infinite misery, and indeed from final doom, there must be this act of faith in the European family, this act of oblivion against all crimes and follies of the past.

*"Svi moramo strahotama prošlosti okrenuti leđa i gledati u budućnost. Ne možemo si priuštiti da u godinama koje dolaze za sobom vučemo teret mržnje i osvete, koji izvire iz rana prošlosti. Ako Europu želimo spasiti od beskrajnog zla, pa i konačne propasti, jedini je izlaz u tom činu vjere u europsku obitelj, u tom **činu zaborava** svih zločina i zabluda prošlosti."*¹

- 1 Citirano u: Aleida Assmann, *Der europäische Traum. Vier Lehren aus der Geschichte* (Europski san. Četiri pouke iz povijesti), München 2018., str. 39., (istaknuo MR). (Prijevod na hrvatski temelji se na engleskom izvorniku, nap. prev.). Načelno o ovoj temi: Aleida Assmann, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*, München 2020. (Nova nelagoda s kulturom sjećanja. Intervencija)

Te Churchillove riječi nisu, međutim, bile izraz lakomislenog ili čak bezosjećajnog ophođenja s poviješću nasilja velikih razmjera, sasvim suprotno. Bile su, štoviše, izraz vlastitog povijesnog iskustva s time kako se ratovi i doživljena nepravda naknadno mogu iznova politički instrumentalizirati i zloupotrijebiti za nove ideologije nasilja i nasilne radnje. Churchill je pritom vrijeme poslije Prvog svjetskog rata još imao vrlo jasno pred očima.

Zaboraviti prošlost kako bi se otvorio put u bolju budućnost stoga u određenim situacijama – mada vjerojatno nikada i bez rizika – može itekako biti sredstvo za približavanje i međusobno pomirenje strana u sukobu.

Presudnu pretpostavku da bi to uspjelo, međutim, Assmann vidi u tome da je nasilje *simetrično*, primjerice u ratovima u kojima postoji ravnoteža među dvjema suprotstavljenim naoružanim skupinama.

Kod svih oblika jednostranog nasilja poput genocida ili masakara nad civilima, veli Assmann, zaborav više nije lijek, već nastavak traumatičnog nasilja drugim sredstvima. U tom slučaju put u demokratsku budućnost obilježenu poštivanjem ljudskih prava nužno vodi kroz suočavanje s takvim prošlostima.

Povodom 75. obljetnice završetka Drugog svjetskog rata naša je Zaklada u ovoj regiji pokrenula novu seriju konferencija pod naslovom „Europske kulture sjećanja“. U središtu prvog događanja iz te serije, 21. studenog 2020., bile su dvije zemlje sa svojim specifičnim iskustvima s nasiljem, represijom i tranzicijom, a tema je glasila: „Suočavanje s prošlošću u Njemačkoj i u Hrvatskoj“.

Pod moderiranjem publicistkinje, novinarkе i dugogodišnje dopisnice za Istočnu Europu radio postaje Deutschlandfunk Sabine Adler u raspravi su sudjelovali dr. sc. Ljiljana Radonić (Beč), znanstvenica koja se bavi suvremenom poviješću, politolog prof.dr. Helmut König (Berlin), povjesničar prof. dr. Aleksandar Jakir (Split) i ravnatelj ustanove za upravljanje Stasijevom dokumentacijom u Berlinu Roland Jahn.

Pritom se opetovano manifestirala višeslojnost i sveobuhvatnost kojom su kulture sjećanja u mijeni vremena i sustava vladanja izložene odnosno podvrgnute aktualnim političkim utjecajima i manipulaciji.

Sjećanje koje služi namjeri samokritičnog razjašnjenja, a ne želi zapadati u isprazne rituale niti olako srljati u političke ralje, u svakom slučaju mora biti dijaloški ustro-

jeno i uživati podršku angažiranog civilnog društva kao i nezavisnog povijesnog istraživanja.

Materijali u nastavku obuhvaćaju kratka priopćenja gore spomenutih sudionika kao i pozdravne riječi člana uprave Zaklade „Friedrich Naumann“ za slobodu Manfreda Richtera, veleposlanika Savezne Republike Njemačke u Republici Hrvatskoj dr. Roberta Klinkea kao i zastupnice u Hrvatskom Saboru i supredsjednice liberalne stranke Pametno Marijane Puljak.

Cjelokupni događaj, koji moderira autorica i izjvestiteljica Deutschlandfunka, Sabine Adler, dostupan je na:

<https://www.freiheit.org/node/23401>

Michael Roick
Voditelj projekta Zapadni Balkan

Zaklada Friedrich Naumann za slobodu

Pozdravna riječ

Manfred Richter, član Upravnog odbora
Zaklade Friedrich Naumann za slobodu

Poštovane dame i gospodo,

Zaklada Friedrich Naumann ovih tjedana i mjeseci u Njemačkoj i širom svijeta brojnim događanjima i publikacijama podsjeća na ponovno ujedinjenje dviju njemačkih država prije 30 godina, omogućeno padom Berlinskog zida i mirnim revolucijama u zemljama srednje i istočne Europe godinu dana ranije.

Uza svu euforiju i uživanje nije bilo moguće prećuti i rezerve i strahove, posebno prema ekonomski osnaženoj i sada ujedinjenoj Njemačkoj, koji su se pretežno temeljili na posebnoj njemačkoj povijesti nasilja i vladanja prve polovice 20. stoljeća i iznova otvorenom pitanju je li Njemačka iz te povijesti izvukla zadovoljavajuće pouke i ispravne zaključke.

Njemačka je vlada odgovarala na takve rezerve i strahove dosljednom politikom ostajanja unutar struktura europskog poretka.

Riječima Thomasa Manna, trebala je nastati "europska Njemačka, a ne njemačka Europa", kako je to izrazio tadašnji ministar vanjskih poslova Hans-Dietrich Genscher. Tako je ujedinjenjem paralelno ubrzan i proces europskih integracija te se Njemačka spremno odrekla suverenih prava u korist supranacionalne Europe.

To što su se Nijemci nakon mnogih godina početne i pretežite šutnje o vlastitoj najmračnijoj povijesti u međuvremenu ozbiljno i kritički suočili i s vlastitim zločinima te na to stavili čak i poseban naglasak, u međunarodnim okvirima im je donijelo dodatno priznanje.

S druge strane su za to – bar ponegdje – zaradili i novo nepovjerenje, kada bi, naime, nastao dojam da bi se najradije sami okrunili za „svjetske prvake u sjećanju“.

Nakon ujedinjenja pojavio se novi izazov suočavanja s komunističkom diktaturom. U sljedećem je razdoblju zabilježena svojevrsna „borba politika povijesti oko interpretacije diktature DDR-a“.

Povjesničar Edgar Wolfrum tako u svojoj aktualnoj „Povijesti Njemačke od 1990. do danas“ (2020.) konstatira kako je posebno istražno povjerenstvo njemačkog parlamenta pod nazivom „Obrada² povijesti i posljedica diktature SED-a u Njemačkoj“ sasvim sigurno mnogo pridonijelo istraživanju DDR-ovske diktature, no znanost i politika u tom tijelu prema Wolfrumu nisu uvijek bile odvojene kako treba te su ponekad bile pretijesno isprepletene.

I velika količina energije kojom se – posebice na zapadnonjemačkoj strani – prionulo takvom obradom druge njemačke diktature nadoknaditi ono što je tijekom puno godina nakon 1945. propušteno, naišla je na kritiku.

Što se u to vrijeme zbivalo u europskom susjedstvu?

Revolucionarne promjene od 1989./90. nadalje koje su uglavnom protjecale mirno nisu, kao što svi znamo, u tako mirnom obliku zahvatile cijeli kontinent.

Dok je Srednja Europa brzo počela raditi na pokretanju i oblikovanju nužnih i teških procesa transformacije u politici, gospodarstvu i društvu, u jugoistočnom dijelu kontinenta dogodila se tragedija gotovo epskih dimenzija.

Između 1991. i 1995. bivša je Jugoslavija bačena u katastrofu kakvu na kraju 20. stoljeća ne bismo niti očekivali niti smatrali mogućom.

Na današnji dan prije 25 godina, 21. studenog 1995., predsjednici i delegacije Bosne i Hercegovine, Hrvatske te Srbije u zračnoj bazi Wright-Patterson kod Daytona dogovorili su mirovni sporazum, koji je mjesec dana kasnije u Parizu službeno potpisan.

Sjećanja na ekscese nasilja u novijoj prošlosti u kolektivnom su pamćenju naroda bivše Jugoslavije i nadalje sveprisutna, mada uz posve različitu interpretacije.

Povjesničarka Ljiljana Radonić koju ćemo čuti na današnjoj konferenciji u svojoj knjizi o hrvatskoj kulturi i politici sjećanja čak govori o „ratu sjećanja“.

Dok je, piše Radonić, u većini postkomunističkih zemalja u prvom planu bilo suočavanje s komunističkom erom prije 1989. godine, u bivšoj se Jugoslaviji lome koplja

2 „Aufarbeitung“ – pojam koji obuhvaća istraživanje, suočavanje, kritičko bavljenje prošlošću. U nastavku preveden kao „suočavanje s prošlošću“ (nap. prev.).

prije svega oko sjećanja na Drugi svjetski rat. Jugoslavenski su ratovi 1990-ih, smatra, reaktivirali stereotipe prijatelja i neprijatelja iz Drugog svjetskog rata:

„Hrvatske su paravojne postrojbe stavile ustaške a srpski borci četničke kape i obje su strane govorile o 'ponovnoj' agresiji“, kaže gospođa Radonić.

Zajedničko viđenje prošlosti koje bi dalo prostora diferenciranom promatranju složenog događanja, u tim sredinama gotovo ne postoji. Do pomirbe još je dalek put.

Dame i gospodo,

iskustvo govori da ni za jedno društvo nije lagana zadaća ne bježati od vlastitih mračnih, pa i zlih prošlosti i suočiti se s njima, jer su iste uvijek povezane s teškim psihičkim procesima.

Motivacija za potiskivanje u ovome kontekstu najčešće djeluje nesmiljeno i postojano snažno.

Zasigurno ste svi upoznati s čuvenom izrekom Friedricha Nietzschea:

*“To sam ja učinio” kaže moje sjećanje. To nisam mogao ja učiniti - kaže moj ponos i ostaje neumoljiv. Na koncu – sjećanje popušta.*³

Sjećanje stoga nije ni po sebi dobro.

Može imati oslobađajuće djelovanje i raspirivati mržnju, može održavati resantimane i prevladavati ih, omogućavati budućnost i ispriječiti joj se.

Želimo li da sjećanje bude izvor produktivnog djelovanja poticajnog za demokraciju i ljudska prava, ono svakako mora imati samokritičku i dijalošku potku i neovisno povijesno istraživanje kao pratitelja.

Dame i gospodo,

3 Friedrich Nietzsche, *S onu stranu dobra i zla*, Zagreb, AGM, 2002., prijevod Dubravka Kozina

današnja je konferencija osmišljena transnacionalno i stoga svjesno govori o „europskim prostorima sjećanja“, jer ujedinjenu Europu treba pojmiti i kao zajednički povijesni prostor.

Ovdje već spomenuti povjesničar Edgar Wolfrum predložio je narativ europske kulture sjećanja na 20. stoljeće koji ukazuje u budućnost te mi se čini u najmanju ruku vjerodostojnim i vrijednim razmišljanja. Wolfrum je rekao:

Što je Europa? Europa je prevladavanje diktatura i autoritarnih režima i proboj prema slobodi.

Poštovane dame i gospodo,

čast mi je i osobna radost što vam se danas mogu obratiti na početku vašeg važnog skupa. To vrijedi jednako bez obzira na to što je riječ o „posredovanoj prisutnosti“ uslijed epidemiološke situacije.

Pojam „posredovanosti“ neposredno vodi k jednom od središnjih pitanja sjećanja i kulture sjećanja o čemu bi trebala biti riječ u sklopu današnjeg susreta.

O sjećanju kao rezultatu suočavanja s prošalošću, kao nužnom preduvjetu svladavanja prošlosti.

Dakle, o kulturi sjećanja kao rezultatu, ali i više od toga: kao procesu posredovanja i ophođenja s povijesnim činjenicama.

Nijemci i Hrvati pritom se susreću, isprva svatko za sebe, s posebnim teretom vlastite povijesti.

I kad govorim u ime njemačke strane, tada danas pomislim na rastuću svijest o djeći i unučadi rata. Trauma smrti i razaranja, bijega i progona – ona je tu, prisutna. Naići ćemo na nju u obiteljima. Tu nerazdvojno spada i sretna povijesna okolnost oslobođenja od nacionalsocijalizma te nužno prevladavanje mnogovrsnog skretanja pogleda s obzirom na tragediju šoe i porajmosa.

Ni mi ne govorimo samo o jednoj diktaturi. Osobno pripadam generaciji koja je doživjela podjelu Njemačke - iz perspektive Zapada. Nemilosrdan teret smrtonosne granice pune prijezira prema ljudima koja je prolazila kroz Njemačku, doživljaj kolektivne depresije prilikom prvog studijskog putovanja u tadašnji DDR sredinom osamdesetih godina uz neprekidno uhođenje od strane tajne policije Stasi - sve to neću nikada zaboraviti. Naprotiv, to me i danas potiče na to da se jasno zauzimam za slobodu, demokraciju i pravnu državu.

Što je dakle ono bitno i odlučujuće kada se radi o dijeljenju iskustava s drugima na način da ona budu i prihvaćena? Kako izgraditi kulturu sjećanja da bude usmjerena

prema sadašnjosti i budućnosti? Kako se odnositi prema prošlosti na način da se počinjene strahote, okrutnosti, tragedije, užasi, patnje i nepravde više ne ponove?

Sobzirom na povijest, Nijemci i Hrvati su krenuli, djelomično s vremenskim pomakom, baviti se svojom nedavnom prošlošću. Jasno je da se radi o trajnom i uvijek iznova postavljenom izazovu. Jasno je međutim i sljedeće: Mi Nijemci smo, pogotovo kada se osvrnem na razdoblje od 1933. do 1945., posljednji koji bismo mogli prosuđivati o drugima ili ih čak poučavati.

Ono što nam je potrebno za izgradnju kulture sjećanja je da slušamo jedni druge, ali i da zajedno učimo jedni od drugih. I to upravo na način da prevladamo zarobljenost u nacionalnim narativima.

Pritom će biti potrebno svladati mnoge nedostatke i blokade, izbjeći stranputice i zamke. No, isplatit će se. Preuzimati i živjeti odgovornost za prošlost – to odlučuje o tome je li kohezija nekog društva perspektivna. Pritom je upravo obrazovni rad, prije svega onaj s mladima, od krucijalnog značenja.

Još jednom zahvaljujem na pozivu na Vaš današnji **web talk** te Vam svima želim dobru i plodonosnu razmjenu mišljenja.

Bez obzira odakle čovjek potječe, svaka zemlja ima neki oblik kulture sjećanja. Ona se može očitovati u nacionalnim praznicima ili spomenicima i spomen-područjima posvećenim nekim povijesno važnim osobama ili događajima.

Kultura sjećanja pomaže da učimo iz prošlosti, prenesemo novim generacijama znanje o tome što se sve može dogoditi i u sadašnjosti i naučimo ih da se to nikad više ne ponovi. To je posebno važno na ovim prostorima bivše Jugoslavije koja su doživjela ratna razaranja 90-tih godina, ali su posebno važna i za Hrvatsku i Njemačku koje se trebaju suočiti sa svojom teškom prošlošću još iz drugog svjetskog rata.

Sjećanja na prošlost mogu pobuditi razne osjećaje u sadašnjosti, pa i one koje ne bi željeli da budu probuđeni, ali ako su samokritička, praćena sa znanstvenim povijesnim istraživanjima činjenica, mogu biti oslobađajuća i dobra podloga za bolju budućnost cijelog društva.

Neriješene traume i podjele iz prošlosti mogu zatrovati odnose i unazaditi kvalitetu života budućim generacijama. Dužnost je zato cijelog društva takav obrazac prekinuti. Da bismo to postigli važno je dosljedno i nepristrano suočavanje s teškim nasljeđem prošlosti - nešto za što je koji put potrebna hrabrost jer nije lako otvarati stare rane.

Suočavanje s prošlošću, usmjereno na priznavanje patnje svih žrtava rata, polazi od dijaloga s svima koji su u prošlosti bili žrtve progona ili su još uvijek diskriminirani, kao doprinosa razvoju otvorenog i uključivog društva u kom će biti dobrodošao doprinos svake osobe i svake društvene skupine.

Sustavni rad na obrazovanju mladih zato je posebno važan. Edukacija mladih i upoznavanje s povijesnim činjenicama, učenje o traumama prošlosti, patnjama, progonima, strahovima i užasima ratova, služi i mladima kao podsjetnik da se takve stvari ne smiju nikada više ponoviti. Sustavna edukacija pridonosi smanjivanju ksenofobije, razbijanju predrasuda i smanjivanju diskriminacije u svim sferama života. Obrazovanje je temelj svakog modernog društva, a kultura sjećanja kao dio obrazovnog sustava može pridonijeti tome da mladi nauče nešto iz prošlosti i grade slobodnu, tolerantnu i pravednu budućnost.

Mijene u politici povijesti i kulturama sjećanja u Hrvatskoj – Drugi svjetski rat u žarištu

Ljiljana Radonić

Jugoslavenski ratovi 1990-ih godina bili su dijelom također ratovi za sjećanje, uvjetovani izostankom suočavanja s prošlošću, posebno onom unutarjugoslavenskog građanskog rata za vrijeme Drugog svjetskog rata. Kako bih to mogla pokazati, osvrnut ću se kratko na ključne povijesne podatke, a u drugom dijelu na ophođenje s Drugim svjetskim ratom u komunističkoj Jugoslaviji.

U trećem dijelu posvetit ću se politici povijesti u kulturama sjećanja u samostalnoj Hrvatskoj. Pritom ću pokazati da je za mijene u politici povijesti bilo presudno koja je stranka aktualno bila na vlasti: 1990.–1999. to je bio predsjednički sustav Franje Tuđmana pod vodstvom Hrvatske demokratske zajednice (HDZ); 2000.–2003. koalicija predsjednika vlade Ivice Račane pod socijaldemokratskim vodstvom; 2003.–2011. HDZ europske orijentacije Ive Sanadera (i kasnije Jadranke Kosor); 2011.–2016. socijaldemokratski predvođena Kukuriku koalicija Zorana Milanovića; od siječnja do listopada 2016. HDZ-ova vlada Tihomira Oreškovića s autoritarnim tendencijama povijesnog revizionizma, te od listopada 2016. HDZ-ova vlada Andreja Plenkovića, koja je do siječnja 2020. imala podršku predsjednice Republike iz redova HDZ-a.

1. Ključni povijesni podaci: Promjenjive fronte građanskog rata u Drugom svjetskom ratu

Već prije Drugog svjetskog rata Kraljevina Jugoslavija bila je rastrgana između hegemonijskih nastojanja centralnih vlasti u Beogradu i zahtjeva za federalizmom i snažnijom autonomijom, prije svega iz Zagreba. Upravo kada su naponi oko dogovora počeli davati rezultate, sile Osovine razbile su Jugoslaviju u travnju 1941. godine. Hrvatska (bez primorskih krajeva) i Bosna i Hercegovina postale su Nezavisna Država Hrvatska (NDH), satelitska država nacista po Hitlerovoj i Mussolinijevoj milosti pod vodstvom fašističkih ustaša. Ustaški režim u Hrvatskoj imao je, za razliku od većine drugih režima koji su kolaborirali s nacistima i izručivali žrtve progona Trećem Reichu, vlastite logore smrti. Najveći ustaški logor bio je koncentracijski logor

Jasenovac, samo 100 kilometara jugoistočno od glavnog grada Zagreba, u kojem je ubijeno do 100 000 Srba, Roma, Židova i političkih protivnika⁴.

Istodobno sa zbivanjima svjetskoga rata na jugoslavenskom je tlu bjesnio građanski rat promjenjivih fronti u kojem je stradao velik broj civila. Srpski četnici koji su nastojali ponovno uspostaviti Kraljevinu Jugoslaviju najprije su sloveli kao borci otpora protiv sila Osovine, no kasnije su kolaborirali s talijanskim fašistima i sudjelovali u borbi protiv partizana koje je vodio Tito. Masakrirali su prvenstveno desetke tisuća Bošnjaka, ali i Hrvata. Ustaški se režim borio – dijelom zajedno s četnicima – protiv Titovih partizana i brutalno je postupao s onima osumnjičenima da im pomažu. Jedino pregovori između ustaša i partizana, koji su u jednom trenutku četnike smatrali zajedničkim neprijateljem, nikada nisu doveli do koalicije.

Na kraju su Titovi partizani zemlju oslobodili velikim dijelom sami, samo kod glavnog grada Beograda Staljin ih je prisilio na zajedničku oslobodilačku akciju s Crvenom armijom. Deseci tisuća ustaša, pripadnika vojske NDH, slovenskih bjelogardijaca, dakle kolaboratera nacista, i civila, ali i vojnici njemačke vojske (Wehrmacht) krajem rata pokušali su pobjeći u britansku okupacijsku zonu u Austriji. To je izazvalo borbe s partizanima koji su ih htjeli spriječiti u prelasku granice. Nakon što je britanska vojska, koja je u to vrijeme već kontrolirala južnu Austriju, na sastanku u Bleiburgu odbila kapitulaciju NDH-ovih postrojbi, na desetke tisuća ih je na slovenskom tlu i na povratnim marševima prema unutrašnjosti bez suda ubijeno.

2. Politika sjećanja u Titovoj Jugoslaviji

Jedan od načina kako je Tito nakon 1945. instalirao svoju komunističku stranku kao jedinu vladaricu u komunističkoj Jugoslaviji bilo je ukazivanje na samostalno oslobođenje zemlje. Drugi su način bili montirani procesi na kojima se sudilo ustaškim zločincima, oko čijih zločinačkih ubojstava nije bilo dvojbe, zajedno s političkim protivnicima koje je režim htio delegitimirati, primjerice predstavnicima crkve. Narativ o „bratstvu i jedinstvu“ dominirao je politikom sjećanja. Naglasak je bio na zajedničkoj antifašističkoj borbi, kojoj se podizalo monumentalne spomenike, i na žrtvama fašizma, kako se općenito govorilo. Oko Tita nastao je kult ličnosti koji je njegovu stvarnu ulogu vođe otpora kojemu su se mnogi divili povezao s autoritarnim elementima, stvorivši režim koji je ipak imao dovoljno legitimiteta da se 1948. odvoji od Staljina i zauzme posebnu ulogu kao nesvrstana država.

4 U ovome prijevodu s njemačkog svi izrazi koji imaju rodno značenje odnose se jednako na muški i ženski rod (nap. prev.).

Kultura sjećanja bila je pedantno predodređena: Kod navođenja žrtava uvijek su se spominjali pripadnici svih jugoslavenskih nacija, dakle Srbi, Hrvati, Muslimani, Slovenci itd. Isto se tako pazilo da su kod navođenja počinitelja bili zastupljeni pripadnici svih nacija, dakle ustaše, četnici, slovenski bjelogardijci itd. Time su se brisale razlike između ustaškog režima, koji je samostalno vodio logore smrti, i onih koji su zločine počinjali u bandama bez državnih struktura – jednako su se brisale i razlike između sustavno proganjanih skupina žrtava i političkih zatvorenika.

Nespojiva s tim narativom bila je činjenica da su počinitelji ubijali iz rasističkih, antisemitskih i anticiganističkih razloga. Zbog toga je tek za vrijeme razmjerno liberalnih 60-ih godina bilo moguće na području ustaškog koncentracijskog logora Jasenovac urediti isprva spomen-područje, a kasnije i memorijalni muzej. Do tada je sjećanje na žrtve tog „rasnog“ progona bilo marginalizirano.

Posve tabuizirano pak bilo je sjećanje na one koje su partizani ubili u zločinima u završnoj fazi rata bez suđenja. Mit o tragediji na bleiburškom polju (gdje ta masovna ubojstva nisu počinjena) i o britanskoj izdaji njegovale su u hrvatskom egzilu ne isključivo, ali prije svega organizacije bliske ustašama.

Krajem 1960-ih godina nacionalističke su snage u Beogradu i Zagrebu sve više dovodile u pitanje dogmu o „bratstvu i jedinstvu“. Tako se u krugovima oko Vojnoistorijskog instituta u Beogradu proširila teza o „genocidnosti“ Hrvata odn. o hrvatskoj sklonosti činjenju genocida. U Zagrebu bivši je partizan i kasniji hrvatski predsjednik Franjo Tuđman kao povjesničar i direktor Instituta za historiju radničkog pokreta najprije isticao ulogu hrvatskog antifašističkog otpora u odnosu na srpski, zatim je oslobodio odgovornosti „obične“ vojnike vojske NDH, domobrane, i krenuo u sve više nacionalistički povijesnovevizionistički obojenu argumentaciju. U doba represivnih 70-ih ti su nacionalistički glasovi potiskivani i gušeni. No, krajem 80-ih takva prošlost s kojom je izostalo suočavanje poslužila je kao presudan mobilizacijski čimbenik u rastućem ludilu nacionalizma.

3. Politika povijesti i kultura sjećanja u samostalnoj Hrvatskoj 1990. – 1999.: „Nacionalna pomirba“ Franje Tuđmana

Uz visoku zaduženost države, gospodarska pitanja i stalan sukob oko odnosa između središnje vlasti i federalizma, naročito je spor oko tumačenja povijesti bio odgovoran za porast emocionalnog naboja i opravdanje sukoba. Među Srbima proširio se idejni obrazac da se pod svaku cijenu mora spriječiti novi genocid ka-

kav su ustaše počinili nad Srbima između 1941. i 1945. – što je zatim služilo kao opravdanje za zločine. Ovakve s jedne strane objašnjive strahove koje su s druge Slobodan Milošević i regionalni vođe svjesno huškajući raspirivali, s hrvatske su strane hranili hrvatski predsjednik Franjo Tuđman i njegova stranka, Hrvatska demokratska zajednica, glorifikacijom NDH kao miljokaza na putu prema hrvatskoj neovisnosti. Osim toga su brojni Srbi glorificirali četnike i njihovog vođu Dražu Mihailovića (što se posebno razmahalo poslije Miloševićeve ostavke 2000.), što su opet Hrvati i Bošnjaci doživjeli kao prijetnju.

Zajedno s jugoslavenskom državom odbačeno je i nasljeđe partizana, a antifašistički narativ delegitimiran je zajedno s drugim dogmama državnog socijalizma. Djeca iz partizanskih obitelji gotovo da se više nisu poistovjećivala s tom kulturom sjećanja, već prije svega s nacionalističkim ponudama, glorifikacijom NDH ili četnika. Na svim su stranama velikom žestinom verbalno napadani oni koji su se izjašnjavali protiv nacionalizma i povijesnog revizionizma te često nisu vidjeli drugi izlaz nego da napuste državu.

U fokusu nacionalne mobilizacije nalazio se ustaški logor Jasenovac. Dok se već u jugoslavenska vremena broj ubijenih sa 700.000 (umjesto današnje znanstveno utemeljene procjene od do 100.000) prikazivao znatno previsoko, ne bi li se dobilo veće iznose odšteta od SRNJ, sada su Srbi često govorili o jednom milijunu žrtava, o „balkanskom Auschwitzu“ i „Holokaustu Židova i Srba“. Tuđman je s druge strane navodio prenisku brojku od 30-40.000 žrtava a predstavnici HDZ-a u nebrojenim su izjavama izjednačavali Jasenovac s Bleiburgom koji je također nazivan „Holokaustom“ nad Hrvatima.

Franjo Tuđman, koji se doduše shvaćao kao predsjednik svih Hrvata u svijetu, ali ne i svih građana Hrvatske, obilježio je svojim poimanjem demokracije i povijesti Hrvatsku do svoje smrti krajem 1999. U Hrvatskoj se činilo da je odvajanje od Jugoslavije i njezine antifašističke dogme zamislivo jedino uz pozitivan odnos prema „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ koja prema Tuđmanu „nije bila samo puka 'kvislinška' tvorba i 'fašistički zločin' već i izraz kako političkih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke, koja je na ruševinama versailleskoga krojila 'novi europski poredak', tih težnji Hrvatske i njenih geografskih granica.“ Ta je država, doduše, kaže Tuđman, po svom obliku bila fašistička, ali njezin je sadržaj ipak bio čist i oslobodilački za narod; fašistički politički oblik kao i eliminatorni antisemitizam nametnuli su toj zemlji njemački okupatori izvana. O karakteru konc logora u Ja-

senovcu pisao je da samo „promicatelji jasenovačkog mita“ mogu tvrditi da je logor „organiziran s izričitom svrhom likvidacije svih zatočenika“; ustvari, pisao je, bio je to tek „sabirni i radni logor“.

Tuđman je smatrao da je Hrvatskoj, neovisnoj od 1991., potrebna nacionalno pomirba svih Hrvata koji su se u njegovim očima svi borili za „hrvatsku stvar“, svatko na svoj način, jedni uz bok partizana, drugi na strani ustaša. Tako su stare komunističke elite pretežito uključivane u novi aparat moći, ako su to željele. Istodobno su kao nove akvizicije prihvaćani povratnici iz emigracije jasnog afiniteta prema ustaštvu ili ustaške prošlosti. Posljedično je, doduše, antifašizam formalno upisan u ustav, no sve konkretne činidbe povrh tog mrtvog slova na papiru, primjerice uklanjanje 3000 spomenika partizanskoj borbi te spomen-obilježja „za žrtve fašizma“, brojna preimenovanja ulica i vraćanje na ustaške simbole i nazive, promicale su povijesni revizionizam i pozitivno referiranje na ustaški režim kao temelj za etničko-nacionalni identitet.

Za razliku od Tuđmana koji je težio za ravnotežom brojeva žrtava iz Jasenovca i Bleiburga, devedesetih je godina u javnosti broj bleiburških žrtava često uvećan na više stotina tisuća. Pod pokroviteljstvom članova vlade i Sabora na komemoracijama koje su održavane svake godine u koruškom Bleiburgu nerijetko je bilo govora o „hrvatskom Holokaustu“, drugim riječima „Holokaustu“ koji su počinili partizani nad Hrvatima koji su bježali. Kod takvog je komemoriranja izostavljeno da su mnogi od onih koje su partizani bespravno ubili prethodno činili zločine u sklopu ustaškog režima. Hrvatska je televizija prenosila skupove u Bleiburgu uživo bez obzira na ustašku ikonografiju koja je tamo do danas prisutna, komemoracije iz Jasenovca prenosi tek od 2003. Broj posjetitelja u Bleiburgu uvijek je nadmašivao njihov broj u Jasenovcu, crkva je redovito slala biskupe u Austriju, dok na komemoracijama u Jasenovcu u tom razdoblju tijekom mnogo godina nije uopće bila prisutna i tek posljednjih godina ju zastupaju lokalni predstavnici.

U skladu sa svojom tezom o pomirbi Tuđman je razvijao plan o „nacionalnom spomen-području Jasenovac“: žrtve Bleiburga i Jasenovca trebale su biti pokopane zajedno na području koncentracijskog logora. Pod pritiskom prosvjeda iz međunarodnih krugova Tuđman je pokušao obraniti svoj plan tvrdnjom da je Jasenovac nakon 1945. bio komunistički logor što je povijesno jednostavno neodrživo. Kako je „univerzalizacija holokausta“ kao negativne ikone čovječanstva u to vrijeme već bila previše odmakla da bi takva zloraba spomen-područja koncentracijskog logora još bila moguća, morao je odustati od svog plana.

Tek Tuđmanovom smrću krajem 1999. godine mogla je započeti konsolidacija demokracije, koja je ipak bila snažno obilježena ratom i autoritarnim nasljeđem 1990-ih.

21. stoljeće

Izborna pobjeda koalicije pod vodstvom socijaldemokrata godine 2000. sa sobom je donijela demokratizaciju autoritarno-predsjedničkog sustava: predsjedničke ovlasti nakon Tuđmanove su smrti smanjene a medijska scena je liberalizirana. Novi predsjednik, Stipe Mesić, svjesno se odmičući od Tuđmana, nije se shvaćao kao „predsjednik svih Hrvata i Hrvatica u svijetu“, već kao „predsjednik svih građana Hrvatske“, čime je eksplicitno ciljao i na Srbe i druge narodnosti. Iako je do 1994. i sam bio član HDZ-a, Tuđmanove stranke, Mesić se zalagao za antifašističko nasljeđe.

Vlada je inaugurirala novu fazu ophođenja s prošlošću. Zagrebačkom trgu na kojem je bio smješten gestapovski i ustaški zatvor, a koji je Tuđman 1990. dao preimenovali iz „Trga žrtava fašizma“ u „Trg hrvatskih velikana“, godine 2000. vraćeno je njegovo staro ime. Nova vlada, mahom sastavljena od bivših komunističkih funkcionera, ipak nije punom žestinom osudila ustaške zločine, po svoj prilici kako ne bi desno orijentiranom tisku, koji ju je etiketirao kao „jugo-komunističku“, pružala priliku za napade. Godine 2002. Ilica Račan bio je prvi aktualni predsjednik vlade koji je govorio na godišnjoj komemoraciji u Jasenovcu. Kako je njegova lijevo orijentirana koalicija bila stalno pod paljbom moćnih udruga veterana Domovinskog rata, ipak se ustezao jasno izreći tko je počinio zločine. Govorio je vrlo općenito o „zlu“ koje se dogodilo u Jasenovcu a da nije imenovao one koji su za to zlo bili odgovorni. Ambivalentno držanje Račanove ere posebno je došlo do izražaja u Bleiburgu gdje su ponovno predstavnici vlade, Račanovi koalicijski partneri, govorili o mjestu „hrvatskog holokausta“ dok su na samoj komemoraciji i nadalje svake godine bili prisutni ustaški simboli.

Nakon ovog prvog socijaldemokratskog intermezza 2000.-2003. na vlast je opet došla bivša Tuđmanova stranka, HDZ. Politika sjećanja postala je područje na kojem je željela dokazati opredijeljenost Hrvatske za Europu. Ulice koje su 1990-ih nazivane po ustaškom ministru prosvjete Mili Budaku, preimenovane su. 2004. premijer Ivo Sanader kao prvi čelnik HDZ-a prekinuo je tradiciju da se na godišnjoj komemoraciji u Jasenovcu osim tamo ubijenih žrtava spominju i bleiburške. Eksplicitno je naglasio da je za zločine bio odgovoran „ustaški režim“, a ne neke ahistorijske sile kao npr. „zlosilje“ koje je Tuđman stalno isticao. Premijer je istaknuo da je današnja Hrvatska izgrađena na antifašističkim temeljima, ali je dodao da je i Domovinski rat bio „borba protiv jedne vrste fašizma“. Slično je argumentirao 2005. prilikom posjete izraelskom

memorijalnom muzeju Yad Vashem kada je „hrvatske patnje“ poistovjetio s holokaustom: "Mi smo bili žrtva jednoga takvog strašnog bezumlja, kao što su bili nacizam i fašizam, i nitko bolje od Hrvata i svih građana Hrvatske ne zna što znači trpjeti agresiju i zločin."

Spomen-područje Jasenovac koje je 1991. zbog rata zatvoreno a hrvatske kao i srpske vojne postrojbe su ga koristile u druge svrhe, 2006. je iznova otvorilo muzej. HDZ-ov ministar kulture imenovao je povjesničarku umjetnosti s radnim iskustvom iz SAD-a ravnateljicom. Muzej se ugledao estetski na muzeje holokausta poput onog u Washingtonu, D.C.: tamni prostori i naglasak na imenima žrtava, predmeti koji su im se mogli pripisati, svjedočanstva preživjelih. Kako bismo mogli ocijeniti tu orijentaciju na muzeje holokausta, moramo znati da su Židovi u konc logoru Jasenovac nakon Srba i Roma bili treća najbrojnija skupina među žrtvama. U stalnom se postavu ustaše, doduše, spominju kao počinitelji, ali im je posvećeno malo pažnje. Samo na računalnim terminalima i na mrežnoj stranici muzeja predstavljene su biografije počinitelja. Olakšavanje identifikacije sa žrtvama u sklopu izložbe do danas ima prvenstvo pred samokritičkim suočavanjem s razlozima progona i počiniteljima. Etnička pripadnost progonjenih u raspravama o Jasenovcu i nadalje je u prvom planu, dok druge, još uvijek slabo istražene teme poput uhićenja prostitutki gotovo da nisu obrađene.

Priprema stalnog postava u Jasenovcu koji slijedi međunarodne, zapadne primjere svakako je služila kao jedna od lokomotiva za vlak prema Europskoj uniji u razdoblju kada su pristupni pregovori bili ugroženi jer Hrvatska nije mogla dokazati da čini sve kako bi izručila bivšeg zapovjednika hrvatskih oružanih snaga kojeg je u ono vrijeme tražio Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY).

Kao što je naznačeno na početku ovoga dijela, povijesnopolitički je posebno bitna uloga predsjednika Stipe Mesića koji je obnašao tu dužnost od 2000. do 2010. i koji je antifašizam u Hrvatskoj opet učinio prihvatljivim/„izrecivim“. Izrijeком se također usprotivio poistovjećivanju žrtava Jasenovca i Bleiburga. "Nijedan u Jasenovcu nije kriv ni za koga nastradalog u fojbama i ni za koga stradalog na Bleiburgu, ali mnogi na Bleiburgu krivi su za nečiju smrt. Oni jesu žrtve, ali ne možemo reći da su nevini. Njih se nije smjelo ubijati, maltretirati. Onima za koje se smatralo da su krivi trebalo je suditi. Prema tome, oni jesu žrtve, ali ne mogu prihvatiti tvrdnju da su tamo poginuli i oni koji su branili hrvatsku državu." (Mesić 2005.)

U fazi koalicije koja je ponovno imala socijaldemokratsko vodstvo pod Zoranom Milanovićem 2011.-2016. ukinuto je pokroviteljstvo Sabora nad bleiburškom kome-

moracijom. Obrazloženje je bilo da treba fokus staviti na mjesta na kojima su partizani uistinu počinili masovna ubojstva, primjerice u Maclju na hrvatsko-slovenskoj granici ili u Teznu. Tzv. Kukuriku koaliciji (nazvanoj po restoranu u kojem su se političari prvi put sastali) pripadala je i Vesna Pusić iz Hrvatske narodne stranke, glavna pregovaračica za pristupanje Hrvatske Europskoj uniji, koja je bila jedan od prvih glasova civilnog društva koji je 1990-ih energično kritizirao revizionizam Tuđmanove ere. U to vrijeme vlada nije zastupala povijesnorevizionističke stavove spram ustaške države. Ali kako je zahtjev za suočavanjem sa zločinima partizana u završnoj fazi rata slovio i slovi kao poseban interes desnice, ni u toj se fazi nije išlo za suđenjima protiv bivših partizana.

Nakon HDZ-ove pobjede na izborima 2016. i predsjednica države i vlada bile su iz bivše Tuđmanove stranke, što je – kako trenutno možemo vidjeti i u Poljskoj – problematična konstelacija. Već 2015. predsjednica Kolinda Grabar-Kitarović prihvatila je pokroviteljstvo nad bleiburškom komemoracijom koje je potom, nakon pobjede HDZ-a kao i kod prethodnih HDZ-ovih vlada, preuzeo Sabor. Ustaški simboli i pozdravi dizanjem desne ruke u to su vrijeme još bili uobičajeni na komemoraciji. Postava na vlasti prvih šest mjeseci nakon izborne pobjede HDZ-a u siječnji 2016. često je kritizirana za desni ekstremizam, a posebno Zlatko Hasanbegović, koji je u svojstvu ministra kulture bio zadužen i za spomen-područje Jasenovac, zamijećen je po svojim povijesnorevizionističkim izjavama prije svega u odnosu na Jasenovac. To nije bilo iznenađujuće ako se zna za njegova autorstva u časopisu Nezavisna Država Hrvatska koji izdaje organizacija ustaša u egzilu Hrvatski oslobodilački pokret (HOP). Do ministarskog mandata Hasanbegović je bio također dopredsjednik Počasnog bleiburškog voda koji organizira godišnju komemoraciju s nastavkom u desničarskim šatorskim zabavama.

No, dok je kratko izgledalo kao da će Hrvatska krenuti stopama Mađarske i Poljske, šest mjeseci nakon izborne pobjede HDZ-a uslijedili su novi izbori zbog raspada koalicije, pa sada predsjednik vlade Andrej Plenković (HDZ) vodi novu koaliciju s umjerenijim i izraženije proeuropskim članovima. Relativizacija ustaške države i sada dijelom nailazi na podršku ili barem opravdanje u stranci na vlasti. Kritičari smatraju da je u Tuđmanovoj koncepciji pomirbe bivši partizan Tuđman antifašistički narativ bar shvatio kao jedan od dva moguća, dok danas prevladava fiksacija na Bleiburg kao mjesto hrvatske tragedije i proširenje poklika „Za dom spremni“ koji su ustaše koristili.

Odnos snaga ponovno se donekle izmijenio u siječnju 2020. kada je bivši socijal-demokratski premijer Zoran Milanović postao predsjednik države. Ubrzo nakon preuzimanja dužnosti našao se u naslovnicama jer je napustio komemoraciju za Domo-vinski rat nakon što su ispred njega stala dvojica muškaraca u majicama s natpisom

Za dom spremni. Tako on trenutno u nekim domenama predstavlja protutežu vladi. Rat za sjećanje na 1990-e godine u međuvremenu se pretvorio u mrtvu utrku koja se uglavnom ipak vodi mirnim i demokratskim sredstvima. Kulturu sjećanja pritom je presudno obilježio HDZ koji je u 21 od 30 godina od osamostaljenja Hrvatske bio na vlasti.

Složeni odnos s vlastitom povijesti

Promjene u kulturama sjećanja

Aleksandar Jakir

Kada se gledaju javne rasprave u Hrvatskoj o brojnim temama iz povijesti 20. stoljeća, i općenito, kad se razmišlja o bavljenju poviješću i o povijesnom pamćenju u Hrvatskoj, padaju na pamet pojmovi kao što su "Memory Politics - Politika sjećanja" i "Memory Wars - Ratovi sjećanja", i poznata izreka američkog pisca Williama Faulknera, koji je svojevremeno lakonski primijetio: „Prošlost nikad nije mrtva. Nije niti prošla."

Čak i najpovršniji promatrač najrazličitijih medija u Hrvatskoj neće moći previdjeti činjenicu da se svakog lijepog svibnja u hrvatskoj javnosti množi veliki broj tekstova i izjava iz kojih se lako da iščitati navodno jedino "ispravno" tumačenje različitih aspekata hrvatske povijesti 20. stoljeća. Natječu se interpretacije takozvanih „bolnih“ ili „osjetljivih“ tema hrvatske suvremene povijesti, što ne pokreće samo historiografske rasprave.

Iz godine u godinu ponavljaju se žestoke javne rasprave u Hrvatskoj, koje u anonimnim komentarima na internetu onda i lako prerastaju u verbalni građanski rat. Druga se strana tad optužuje ili za „povijesni revizionizam“ ili „za pokušaj potkopavanja antifašističkih temelja hrvatske države“ odnosno predbacuje joj se „komunističko-totalitarni mentalni sklop“ i „zataškavanje i umanjivanje zločina“ socijalističkog režima.

Rasprave o tome što je „ispravna“ kultura sjećanja kulminiraju svake godine prilikom polemika koje se vode u mjesecu svibnju, u tjednima kad se obilježava kraj Drugog svjetskog rata ili kada se slavi Dan antifašističke borbe kao državni praznik u Hrvatskoj 22. lipnja.

Među takozvanim „osjetljivim pitanjima“, oko kojih se u hrvatskoj javnosti svake godine uvijek iznova lome koplja nalaze se, pored odnosa prema NDH i ustaškom režimu, sigurno i pitanje kako se odnositi prema Titu i socijalističkom nasljeđu.

U spomenutom razdoblju rasprave o „ispravnoj“ kulturi sjećanja usredotočuju se na pojave „Bleiburga“ i „Križnih putova“, a ti se pojmovi koriste kao sinonimi za masovno nasilje koje su pobjednički komunisti počinili nakon završetka rata u proljeće

1945., radi se o fenomenima koji se u diskursu često pojednostavljaju i prikazuju iz isključivo nacionalne perspektive kao „nasilje nad Hrvatima“.

Budući da sam zamoljen da se danas ovdje koncentriram na razdoblje nakon 1945., želio bih kratko govoriti o različitim kulturama sjećanja u Hrvatskoj na primjeru upravo spomenutog masovnog nasilja do kojeg je došlo nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Polazište mojih razmatranja jest da mi se čini da je način, kako se za vrijeme socijalističke Jugoslavije odnosilo prema povijesti općenito, a posebno prema ovoj temi, utjecajan i danas. To bi možda eventualno moglo objasniti zašto se o tim pitanjima još uvijek tako žestoko i emocionalno raspravlja u Hrvatskoj.

Vladajuća Komunistička partija je nakon Drugog svjetskog rata uspjela manje-više tijekom cijelog razdoblja postojanja socijalističke države svoje tumačenje nametnuti kao dominantno, barem na državno-službenoj razini, pomoću sustava obrazovanja i javnosti koje je kontrolirala.

Partija je smatrala da joj pripada nešto poput monopola na istinu, vezano za tumačenje povijesti i prošlosti. Kako se u tih četiri i pol desetljeća, u kojima je Partija bila na vlasti, službeno odnosilo prema određenim aspektima prošlosti, i kako se to tumačenje nastojalo prenositi na nove generacije, još uvijek mi se čini važnim elementom u razumijevanju ovih rasprava u današnjem hrvatskom društvu.

Slom socijalističke ideologije i proces izgradnje demokratske hrvatske države postavili su velike izazove pred hrvatsko društvo od 1990. godine pa nadalje.

Pokušavalo se izbjeći suočavanje s višestruko traumatičnim povijesnim nasljeđem, odnosno nameće se dojam da se često pokušavalo apsolvirati neke bolne povijesne teme tako da ih se nastojalo ugurati u neke unaprijed zadane ideološke ladice. Lako uočljiva proturječja između postojećih različitih kultura sjećanja, koje su se pojavile i sukobljavale, i koja su nastajala iz očito različitih povijesnih iskustava, na taj se način zasigurno nisu dali riješiti.

Problem se dodatno usložnjavao i zbog primjetnog velikog kontinuiteta elita, kada su u devedesetim godinama 20. stoljeća često isti akteri, koji su se sada pozivali na ideološke postavke hrvatskog nacionalizma, službeno predstavljali dijametralno suprotnu povijesnu interpretaciju od one koje su prije bili zastupali kao članovi Saveza

komunista, što je zasigurno isto pogodovalo nastajanju podijeljenih kultura sjećanja u hrvatskom društvu. To se općenito odnosi na suočavanje s razdobljem socijalizma, kao i na odnos prema masovnom nasilju na kraju Drugog svjetskog rata.

Političke rasprave u Hrvatskoj o povijesnim pitanjima ne samo da sugeriraju da se može govoriti o jasno prepoznatljivoj podjeli u društvu, gdje u različitim dijelovima segmentima društva postoje različita traumatična sjećanja i različit odnos prema njima, posebno što se tiče sjećanja na događaje iz rata i poraća u 20. stoljeću, već je i pozicioniranje i profiliranje u političkom prostoru u Hrvatskoj često povezano s određenim interpretacijama i ocjenama socijalističkog razdoblja.

Također se često čini kao da se nakon 1990. godine pokušao održati isti pristup prema povijesti, samo s novim ideološkim predznakom.

Nije iznenađujuće da je politički režim za vrijeme socijalizma pokušao nametnuti nešto poput službene interpretacije određenih ključnih povijesnih događaja, sve do implozije socijalističke ideologije, kojom se režim legitimirao, i do koje je došlo do kraja 1980-ih, nakon smrti karizmatičnog maršala i čimbenika integracije u liku Josipa Broza Tita.

Međutim, ideologiziran odnos prema prošlosti u Hrvatskoj 1990. u početku nije zamijenjen multiperspektivnim i pluralističkim pristupom temama iz suvremene povijesti.

Pogledamo li, primjerice, školske udžbenike povijesti iz 1990-ih, teško se oteti dojmu da se nije i dalje propagirala službena interpretacija povijesti, sad, razumije se, pisana iz antikomunističke perspektive.

Kao krajnji cilj i ostvarenje povijesti sad više nisu prikazani, razumije se, socijalistička Hrvatska unutar Jugoslavije, već neovisna i demokratska Hrvatska.

Ne treba zaboraviti da je socijalistički režim nekoliko desetljeća oblikovao službenu politiku sjećanja i kolektivno pamćenje društva. Isto tako, ne treba podcjenjivati ulogu koju je konstrukcija prošlosti imala u legitimiranju socijalizma.

1990. godine se mnogima činilo kao da je promjenom sistema i uspostavljanjem nove suverene hrvatske države povijest (još jednom) pobjednicima dala za pravo.

Nije li se prošlost opet trebala tumačiti tako da je sve nužno vodilo prema ovom povijesnom trenutku?

Ako je sad postojalo novo viđenje prošlosti, kako se onda nositi s događajima koji uopće nisu bili našli mjesto u prethodnom službenom tumačenju povijesti?

Kako se općenito nositi s povijesnom prekretnicom koja je nastupila 1945. godine? Što se tada zapravo dogodilo, kako se toga sjećati?

Ako se sad pokušamo približiti, 30 godina nakon sloma službenog socijalističkog narativa, i nakon što se javni diskurs u Hrvatskoj snažno od tadašnjeg službenog tumačenja udaljio, toj ključnoj godini, bez unaprijed zadanih ideoloških uvjerenja, zasigurno možemo iznijeti sud da revolucionarni počeci socijalističke Hrvatske i Jugoslavije 1945. nisu bili povezani samo pobjedom Narodne fronte koju su predvodili komunisti u takozvanom Narodnooslobodilačkom ratu protiv okupatora i suradnika okupatorskih sila, već i izravno s masovnim nasiljem koje je bilo usmjereno prema tzv. "narodnim neprijateljima".

Isto tako, da se poslužimo strašnim eufemizmom iz ratova 1990-ih, osvajanje vlasti popraćeno je politikom "etničkog čišćenja" protiv Nijemaca i Talijana nakon završetka rata.

U povijesnim prikazima i udžbenicima za vrijeme jugoslavenskog socijalizma ništa se od toga nije moglo pročitati sve do kraja tog sistema.

Čini se da dio hrvatskog društva još uvijek nije voljan suočiti se s dimenzijama masovnog nasilja koje se dogodilo u vezi s dolaskom na vlast Komunističke partije Jugoslavije.

U određenim miljeima, svaka rasprava o tome doživljava se kao pokušaj desničarskih nacionalističkih snaga da nametnu svoju reviziju povijesti, koja ukazivanjem na ove žrtve pokušava kompromitirati sva postignuća socijalizma.

Istodobno se čini jednako očitim da drugi, vjerojatno veći dio hrvatskog društva, nije voljan suočiti se s dimenzijama masovnih zločina koje je ustaški režim počinio u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata. U određenim krugovima se tad govori o tome da se Hrvatima nameće kompleks krivnje još od vremena komunizma, i da su se, primjerice, brojke žrtava u Jasenovcu neizmjereno uveličane.

Naravno, svaka strana ima svoje povjesničare, koji nude odgovarajuće povijesne sinteze i interpretacije.

Ne bih Vam želio zatajiti svoje viđenje stvari. Masovno nasilje na kraju Drugog svjetskog rata, kada je trasiran put za komunističko osvajanje vlasti, smatram povijesnom činjenicom, isto kao i genocid ili masovna ubijanja Srba, Roma i hrvatskih antifašista za vrijeme NDH 1941.-45. od strane radikalno nacionalističkih ustaša.

Na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, ubojita je državna politika pokušala si-lom pretvoriti multietničko društvo u homogenu nacionalnu cjelinu.

Što se tiče pobjede partizana predvođenih Titom 1945., koristeći se poznatim naslovom romana Josepha Conrada, rekao bih da se radi o "srcu tame" jugoslavenskog socijalizma.

Oba traumatična fenomena odražavaju se u hrvatskim kulturama sjećanja.

Sada nas zanima zašto se hrvatsko društvo tako teško nosi s događajima nakon završetka Drugog svjetskog rata?

Činjenica je da se, ubrzo nakon sukoba Tito-Staljin 1948. godine, jugoslavenski socijalizam predstavljao vanjskom svijetu kao u osnovi demokratsko „radničko samoupravljanje“. Taj je socijalizam u svijetu doživljavao kao uspješan „Treći put“, kao „jugoslavenski model“.

Govorilo se o najliberalnijoj i najslobodnijoj varijanti socijalizma, o nesvrstanoj državi s otvorenim granicama.

Međutim, sustav se nikada nije suočio s masovnim zločinima koji su počinjeni s ciljem osvajanja i održavanja vlasti. O žrtvama socijalističke revolucije u Jugoslaviji nije se raspravljalo, ako bi ih se uopće spominjalo onda samo tako da je neodređen broj domaćih izdajnika i kvislinga samo dobio zasluženu kaznu za svoja nedjela.

Iznad svega lebdjela je ideologija "bratstva i jedinstva" svih jugoslavenskih naroda, koji su zajedno, eto, pobijedili u Narodnooslobodilačkoj borbi pod vodstvom druga Tita. No, koliko se zapravo radikalno postupalo kod osvajanja vlasti postaje jasno kada pogledamo broj "narodnih neprijatelja" i "izdajnika", koji su ubijeni na kraju rata i nakon njega.

Na temelju dostupnih izvora i u međuvremenu dostupne znanstvene literature (uzimajući u obzir različite metodološke pristupe i metode izračuna), polazi se od toga da je broj žrtava u neposrednom poslijeratnom razdoblju - a ovaj broj ne (!) uključuje žrtve borbenih ratnih djelovanja – bio najmanje "70 000 do 80 000 ubijenih", uključujući „oko 50 000 do 55 000 Hrvata“.

Davor Zebec, autor doktorske teze koja je nedavno prihvaćena u Münchenu na temu masovnih ubojstava nakon završetka rata 1945. na jugoslavenskom ratištu, u pravu je kada kaže: „Za očekivati je da će se spor oko broja žrtava okončati tek kad većina masovnih grobnica bude istraжена i kada i u Hrvatskoj bude postojao opće prihvaćen poimeničan popis imena hrvatskih žrtava.“

Glavni uzroci i razlozi, zbog kojih su masovna ubojstva nakon završetka rata još kontroverznija od samih ratnih događaja su: 1) Složenost ratnih zbivanja, 2) Neistraživanje teme, 3) Povijesno-politički interesi i 4) Različite perspektive procjene.

Naravno, o svakoj od ovih točaka moglo bi se puno toga reći. Za našu današnju raspravu i pitanje kulture sjećanja, želio bih samo istaknuti da se čitav kompleks desetljećima u Jugoslaviji smatrao tabu-temom. Mnogi aspekti onoga što je uistinu značila uspostava komunističke državnosti u Hrvatskoj i drugdje u Jugoslaviji 1945. godine, počevši od uhićenja i likvidacija takozvanih „neprijatelja naroda i klasnih neprijatelja“, desetljećima nisu bili predmet značajnih istraživanja.

Kolektivno iskustvo masovnog nasilja dugo se držalo ispod površine, ali je uvijek postojalo u sjećanjima preživjelih i prenosilo se neslužbenim kanalima na članove njihovih obitelji i rođaka i na buduće generacije, i dok je u socijalističkoj državi postojao monopol službenog tumačenja.

Do danas se čini da se u Hrvatskoj ne nazire konsenzus o događajima iz 1945., čak ni o osnovnim povijesnim činjenicama. Nažalost, onog što ima u izobilju su konkurentski narativi i perspektive žrtve, pri čemu se vlastita strana često isključivo prikazuje i doživljava kao žrtva.

Rasprave se u Hrvatskoj vrte u krugu, i često se vrte oko toga tko je kriv i tko je odgovoran.

Ako želimo razumjeti cjelokupnu ostavštinu socijalizma, koji je u Hrvatskoj zami-
jenjen 1990. godine, ne možemo zanemariti ni činjenicu da tijekom postojanja tog

sistema (a i kasnije) nikada nije bilo pokušaja da se sudski ispita odgovornost počinitelja, čak ni kod onih slučajeva za koje je i po tadašnjim mjerilima očito da se radilo o zločinima.

S druge strane, revizionistička i nacionalistička historiografija tumačila je te zločine, čije su dimenzije prikazane i višestruko većima, često samo kao posljedicu tobože srbokomunističke mržnje prema svemu hrvatskom ili kao mržnju prema katoličkoj crkvi, kada su u pitanju zločini nad svećenstvom.

U svakom slučaju, u Hrvatskoj do danas nema konsenzusa oko toga koje mjesto u kulturi sjećanja pripada sudbini onih desetaka tisuća ljudi koji su tijekom rata i nakon rata, sa suđenjem ili bez njega, ubijeni kao "narodni neprijatelji".

Žalosno je što još uvijek postoji premalo komparativnih europskih studija o strašnom nasljeđu 20. stoljeća, tom „dobu ekstrema“, kako ga je nazvao britanski povjesničar Eric Hobsbawm, te da se rezultati istraživanja koja postoje rijetko primaju na znanje.

Po mom sudu, komparativni i transnacionalni metodološki pristupi, koji nadilaze granice nacionalne historiografije, mogu pomoći kod boljeg razumijevanja sustava u bivšim komunističkim zemljama općenito, kao i kod razumijevanja hrvatskog slučaja.

Različita traumatična povijesna sjećanja koja svaka pronalaze rezonanciju u određenim dijelovima društva naravno se ne mogu pomiriti.

Ne moraju ni. Ali zar ne bi li bilo dobro ako bi se konstrukcijski mehanizmi i obrasci stvaranja različitih povijesnih pripovijesti osvijestili i prepoznali?

Uvjeren sam da suočavanje s "teškim povijesnim nasljeđem" jedino tako može uspjeti ako i kontroverzne događaje i interpretacije pokušamo kontekstualizirati.

Činjenica je da su se u Hrvatskoj pojavili vrlo različiti oblici povijesnog sjećanja. Na njih često utječu pojedinačna biografska i obiteljska iskustva.

Preispitivanje i odustajanje od verzije povijesti koja je bila "službena istina" do 1990. godine nisu stvorili jedinstvenu kulturu sjećanja u Hrvatskoj.

Otvoreni dijalog mi se čini jedinim ispravnim načinom da se uhvatimo u koštac s današnjim podjelama. Samo takav dijalog može stvoriti potreban okvir za otvorenu razmjenu argumenata i stavova o kontroverznim pitanjima hrvatske suvremene povijesti.

Kao što rekoh, sukobi i napetosti u hrvatskom društvu u različitim vremenima se ne mogu razumjeti bez kontekstualizacije. Pokušaj razumijevanja različitih interpretacija prošlosti može uspjeti samo ako se oni pokušaju smjestiti unutar političkih, socijalnih, kulturnih i vjerskih sukoba koji su oblikovali europsku i svjetsku povijest u 20. stoljeću.

Zaključno ostaje istaknuti da su traumatično povijesno naslijeđe i međusobno suprotstavljene kulture sjećanja u Hrvatskoj dovele do vrlo proturječnog razumijevanja suvremene hrvatske povijesti unutar hrvatskog društva u posljednjim desetljećima.

Suočavanje s nacističkom prošlošću u Saveznoj Republici Njemačkoj

Helmut König

Moje se izlaganje sastoji od triju dijelova. U prvome nudim kratak pregled povijesti suočavanja s nacionalsocijalističkom prošlošću u Saveznoj Republici Njemačkoj od vremena neposredno poslije kraja Drugog svjetskog rata do sadašnjosti. U drugome na temelju tog pregleda donosim nekoliko općih zaključaka a u trećem pitanje ophođenja s teškim i opterećujućim prošlostima stavljam u širi povijesni i sustavni kontekst.⁵

Kratka povijest suočavanja s nacističkom prošlošću u Saveznoj Republici Njemačkoj

Svrishodno je razlikovanje četiriju faza u povijesti suočavanja s prošlošću.

1. Neposredno poraće: novi početak

Prva je faza razdoblje neposrednog poraća još prije utemeljenja Savezne Republike Njemačke i DDR-a. Ta je faza obilježena nekolicinom na prvi pogled vrlo različitih zbivanja koja ipak sva pripadaju našoj temi.

.....

5 Ovo izlaganje koncipirano je bez navođenja pojedinačnih referencija. Ukazat ću tek na dvije knjige u kojima sam iscrpno obradio ovu temu: Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Bundesrepublik (Budućnost prošlosti. Nacionalsocijalizam u političkoj svijesti Savezne Republike Njemačke), Frankfurt am Main 2003. te Politik und Gedächtnis (Politika i pamćenje), Weilerswist 2008. – Vidi također sljedeće radove u kojima obrađujem sustavne i načelne probleme povezane sa suočavanjem s prošlošću: Erinnern und Vergessen. Vom Nutzen und Nachteil für die Politik (Sjećanje i zaborav. O koristi i šteti za politiku), u: Osteuropa 6/2008; Europas Gedächtnis. Sondierungen in einem unübersichtlichen Gelände (Pamćenje Europe. Ispitivanja nepreglednog terena), u: Helmut König/Julia Schmidt/Manfred Sicking (ur.), Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationaler Erinnerung und gemeinsamer Identität (Pamćenje Europe. Nova Europa između nacionalnog sjećanja i zajedničkog identiteta), Bielefeld 2008; Geschichtsschreibung und Gedächtnis. Konflikte, Zumutungen und Interventionen (Historiografija i pamćenje. Sukobi, pretenzije i intervencije), u: Osteuropa 1/2010; Aufarbeitung oder Integration. Zum Umgang mit den Erbschaften von Diktaturen (Suočavanje s prošlošću ili integracija. O ophođenju s nasljeđem diktatura), u: Merkur 4/2010; Paradoxien der Erinnerung. Über Wissen und Vergessen (Paradoksi sjećanja. O znanju i zaboravu), u: Osteuropa 4/2011; Politik und Gedächtnis. Hundert Jahre Erster Weltkrieg (Politika i pamćenje. Stota obljetnica Prvog svjetskog rata), u: Osteuropa 11-12/2014.

Kao prvo došlo je do Nürnberških procesa. Radi se o poznatim sudskim postupcima protiv glavnih ratnih zločinaca i o tzv. kasnijim suđenjima vodećim kadrovima različitih organizacija iz redova vojske, uprave i gospodarstva nacionalsocijalizma, primjerice procesu protiv 22 visoka časnika interventnih vodova SS-a (Einsatzgruppenprozess) ili suđenju nekolicini liječnika koji su sudjelovali u zločinima nacističkog režima.

Kao drugo, u to je vrijeme provođena tzv. denacifikacija. Pomoću masovne ankete Nijemci su podijeljeni u pet kategorija: glavni krivci, opterećeni, manje opterećeni, pasivni sljedbenici (Mitläufer), rasterećeni krivnje.

Kao treće, važna je politička razina u užem smislu. Trebalo je uspostaviti nov politički sustav, drugim riječima izvući institucionalne pouke iz barbarstva nacionalsocijalizma i utvrditi odgovarajuća rješenja pomoću novog ustava. U Saveznoj Republici uvedene su važne institucionalne novine kao što su prag od 5% glasova na izborima, ukidanje predsjedničkih ovlasti kakve je imao predsjednik u Weimarskoj Republici i uvođenje konstruktivnog glasovanja o nepovjerenju⁶. Općenito je cilj bio pokušaj ugradnje sigurnosnih mehanizama protiv instrumentalizacije demokratskih postupaka u korist antidemokratskih pokreta.

Kao četvrto, u ovoj se prvoj fazi suočavanja javila i javna rasprava i analiza netom prevladane diktature, drugim riječima javni proces stjecanja nove slike o sebi. Radi se o tzv. raspravi o krivnji u kojoj su nacizam, rat i zločin u Njemačkoj postali predmetom prvih bojažljivih i moralno obojenih analiza.

Već tada, neposredno poslije kraja Drugog svjetskog rata, prepoznavamo četiri razine kojima uvijek pripada važna uloga kod suočavanja s opterećujućim prošlostima. Prva je kaznenopravni progon zločina: optužba i sudsko procesuiranje počinitelja koje, prema zakonskim mogućnostima i ako za to postoji volja, završava osuđujućom presudom. Druga se razina odnosi na uklanjanje opterećenih osoba s određenih javnih i profesionalnih položaja. Tom je cilju služila denacifikacija. Treća je na izravnoj političkoj razini, naime pokušaj urediti takav institucionalni poredak da nastane što stabilniji i trajniji poredak slobode i prava. A četvrta je razina diskurzivno samopoi-manje, dakle putem slobodne analize i rasprave doći do što jasnijeg uvida u značenje i vrednovanje najnovije povijesti pune okrutnosti i zločina.

6 Nepovjerenje kancelaru/kancelarki može se izglasati jedino ako se istovremeno bira novi predsjednik vlade (nap. prev.).

U njemačkom slučaju valja napomenuti da su u tom razdoblju neposredno poslije završetka rata provedba sudskih postupaka i mjere denacifikacije uglavnom bile u rukama pobjedničkih Saveznika, što su mnogi Nijemci u to doba doživjeli kao da Saveznici nastavljaju rat drugim sredstvima odn. kao svojevrsnu „pobjedničku pravdu“. Treća razina pak, uspostava institucionalnog poretka, uvelike je bila u njemačkim rukama, u rukama majki i otaca ustava (Temeljni zakon). A glasovi koji su se javljali na četvrtoj razini u javnoj raspravi o krivnji također su prvenstveno dolazili iz njemačkih krugova. Tu su njemački publicisti obznanjivali svoja mišljenja i zauzimali stav, među njima mnogi proganjani i preživjeli koji su jedva izbjegli teror, brojni emigranti koji su se dijelom vraćali u Njemačku, ali često radije ostajali u inozemstvu.

2. 1950-e godine: Dvojna strategija

Ova je faza u mnogočemu izravna suprotnost prvoj. Za ovu drugu fazu – govorim o Saveznoj Republici, ne o DDR-u – karakteristična je bila integracija počinitelja, opterećenih, pasivnih sljedbenika i profitera u društveno-politički poredak nove Savezne Republike. Kazneni postupci protiv nacističkih počinitelja i zločinaca gotovo posve su zamrli. Nacistički zločinci koji su još bili u zatvorima nakon što su im sudile okupacijske sile postupno su do kraja 50-ih uz znatan pritisak s njemačke strane u nekoj vrsti „groznice milosti“ (Gnadenfieber, Robert W. Kempner) pušteni na slobodu. I rasprava u javnom prostoru, u tisku, u novinama, na sveučilištima gotovo je potpuno stala - nikog živog za to više nije bila briga. Kada bi se pojedini publicisti i znanstvenici javili za riječ, što se i u ono doba svako malo događalo, nisu naišli na odjek ili su, što je još gore, prokazani kao autsajderi i klevetnici vlastitog doma (Nestbeschmutzer) i stjerani na margine društva.

Istodobno je međutim, što ne smijemo zanemariti, u službenoj slici o sebi i samopoimanju Savezne Republike izvršen nedvojben i potpun prekid s ideologijom i praksom nacističkog režima.

Stoga tipičnim obilježjem ove faze možemo proglasiti „dvojnu strategiju“: počinitelji i sljedbenici nacističke vladavine integrirani su u novu demokraciju pomoću amnestije i amnezije, zaborava i oprosta. No, isto tako mlada je demokracija Savezne Republike u svojoj politici i slici o sebi povukla jasnu crtu razdjelnicu prema nacizmu. Niti je bilo, naročito među mlađima, a za razliku od vremena poslije Prvog svjetskog rata, bilo kakve sklonosti k oživljavanju vojnih i herojskih dispozicija i mentalnih sklopova. Uzor vojničkog tipa muškarca otišao je u ropotarnicu povijesti.

3. Dugi val između 1960. i 1990.: Kultura sjećanja

U ovoj je fazi negativno referiranje na nacističku prošlost i posebno na holokaust postalo središnjim obrascem tumačenja u političkoj kulturi Savezne Republike. Promatrana kroz ključne političke podatke, ona pruža poprilično heterogenu sliku. No, i uza svu nejedinstvenost i sve napetosti razdoblje od 1960. do 1990. god. s obzirom na odnos prema nacističkoj prošlosti predstavlja se kao jedna velika cjelina. Posebice pitanje individualnog ponašanja za vrijeme nacističke vladavine postalo je najvažnijim elementom u međugeneracijskom sukobu koji je često poprimao vrlo oštre forme. Malo-pomalo negativno referiranje na nacističku prošlost i holokaust postalo je dominantnom temom bez premca na terenu političke kulture u Saveznoj Republici. Preobrazba bivših „narodnih drugova“ u državljane demokratski uređene Savezne Republike više se nije promatrala kroz medij „komunikativne šutnje“ (kommunikatives Schweigen, Hermann Lübbe), već kroz medij kritičkog diskursa.

I književnost se prihvatila te teme te je postigla značajnu rezonancu. Drama „Istraga“ (Die Ermittlung) Petera Weissa koja se bavi frankfurtskim suđenjem za Auschwitz praižvedena je 19. listopada 1965. u 15 kazališta Savezne Republike i DDR-a istodobno. „Namjesnik“ (Der Stellvertreter) Rolfa Hochhutha o Papinoj ulozi praižvedena je u veljači 1963. i pokrenula žestoke rasprave o ulozi katoličke crkve u nacionalsocijalizmu. 1986./87. izbio je tzv. prijepor među povjesničarima koji je zapravo tematizirao pitanje o koristi i nedostacima javnog suočavanja s nacističkom prošlošću i refleksivnog ophođenja s vlastitom poviješću.

Na području kaznenog progona u toj su fazi započeli novi postupci protiv nacističkih zločinaca, od sada pod njemačkom nadležnošću. Treba prije svega spomenuti suđenje za Auschwitz u Frankfurtu (1963.-65.) i za Majdanek u Düsseldorfu (1975.-1981.). Uhićenje Eichmanna (1960.) i njegov proces u Jeruzalemu (1961.) u Saveznoj Republici su pozorno praćeni.

U čuvenom govoru saveznog predsjednika Richarda von Weizsäckera 8. svibnja 1985. u njemačkom parlamentu nova pozicija sjećanja na nacističku prošlost u samom središtu političke kulture doživjela je svojevršno institucionalno posvećenje. A došlo je iz usta političara koji je pripadao Kršćansko-demokratskoj uniji (CDU), stranci konzervativnog karaktera koja do tog trenutka temi suočavanja s prošlošću nije baš bila sklona.

4. Poslije 1990.: Dvojna prošlost

Nakon kraja socijalističkih sustava u istočnoj Europi i uspostavi njemačkog jedinstva počinje četvrta faza kritičkog bavljenja nacističkom prošlošću. Glavni uzrok, iako ne i jedini koji je pokrenuo ovu fazu slom je realsocijalističkih sustava i s time povezana pojava druge diktatorske prošlosti s kojom se ujedinjena Njemačka mora suočiti. Kao izravna posljedica revolucija u istočnoj i srednjoj Europi na političkoj je agendi u prvi plan izbilo pitanje kako se nove demokracije moraju postaviti prema vlastitim komunističkim prošlostima. S obzirom na aktualnost i žurnost to nije bilo samo pitanje političke kulture i povijesnog razjašnjenja, već izravno političko pitanje koje je nužno zahtijevalo konkretne odluke: otvoriti spise i archive, provesti dekvalifikaciju, pokrenuti kaznene postupke, ili bi bilo bolje primijeniti sada već poslovičnu politiku „povlačenja debele crte“ pod prošlost, kako je to objavio predsjednik poljske vlade Tadeusz Mazowiecki u rujnu 1989.?

Negativno referiranje na nacističku prošlost u usporedbi s time bio je manje žuran posao te se sve više pretvarao u pitanje kulture sjećanja u užem smislu te riječi, u temu političke kulture, kulturnog, povijesnog i političkog znanja i njime definiranih rasprava o slici o sebi i samopoimanju. Situacija se dodatno otežava jer se uslijed odumiranja prve generacije (*generacije doživljaja*) suočavanje s nacističkom prošlošću više ne može prakticirati kroz sukob generacija. Za mlađu generaciju onih rođenih poslije 1970. god. pitanje nacionalsocijalizma se u potpunosti odvojilo od pitanja o krivnji roditeljske generacije. Problem osobne odgovornosti u diktaturi sve je manje bio problem koji se mogao povezati s optužbom upućenom vlastitim roditeljima i njihovoj generaciji. Poopćeno rečeno, nacizam se s porastom vremenske distance od fenomena suvremene povijesti pretvara u predmet povijesti.

Pitanja kulture sjećanja, međutim, uvelike lišena dramatičnih eskalacija u sklopu međugeneracijskog sukoba, i nakon 1990. godine zauzimaju širok prostor, te nacistička prošlost u ponovno ujedinjenoj Njemačkoj za sveobuhvatno područje definiranja političko-kulturnog samopoimanja nije izgubila nimalo na važnosti. Za cijeli spektar demokratskih stranaka to više nije nimalo sporno, znači temu nacističke prošlosti više ne moraju forsirati i nametati autsajderi protiv volje mjerodavnih sila u politici i državi. Vidljivo je to prije svega po tome što njemačka savezna vlada i parlament od kraja 1990-ih godina zajedno sa saveznim zemljama sudjeluju u podršci i financiranju mnogih memorijalnih ustanova, pa i u izgradnji i adaptaciji mnogih spomen-područja bivših koncentracijskih logora. A nakon više od 15 godina intenzivnih društvenih i političkih rasprava, 2005. godine u povijesnom je središtu Berlina

otvoren „Spomenik za ubijene Židove Europe“ (spomenik-opomena na Holokaust). Berlin danas nije samo glavni grad ponovno ujedinjene Njemačke, već i grad koji sebi i svojim posjetiteljima na svakom koraku i nezaobilazno prezentira vlastitu ubojičku, jezivu prošlost.

No, suočavanje s nacističkom prošlošću nastavljalo i nastavlja se i na drugim razinama. Mnoga ministarstva, sveučilišta, organizacije i udruge dali su neovisnim povjesničarima i povjerenstvima povjesničara zadatak da temeljito istraže njihovo ponašanje u vrijeme nacizma, za što i otvaraju svoje arhive. Nerijetko to i dalje izaziva pokoji emocionalno obojenu svađu, razmirice i rasprave. Ipak, u usporedbi sa sukobima ranijih godina koji su bili nabijeni snažnim emocijama, takve su razmirice postale bitno umjerenije i mirnije.

Ponekad se pokreću još uvijek i kazneni postupci zbog nacističkih zločina koji su važni prije svega stoga što korigiraju ranije propuste kaznenog pravosuđa. Posebnu je težinu imao proces protiv Johna Demjanjuka koji je zbog pomaganja u ubojstvu najmanje 28 060 Židova u logoru smrti Sobiboru osuđen na 5 godina zatvora. Proces, na čijem je kraju optuženik imao 91 godinu, izazvao je veliku pažnju. Bilo je to prvi put u povijesti suđenja nacističkim zločincima da je neki pomagač u tvornici smrti osuđen a da za to nije, kako je to ranije bio slučaj na njemačkim sudovima, bilo potrebno dokazati čin ubojstva u uobičajenom smislu. Sud u Münchenu slijedio je načelo da i pomagač nižeg ranga u logoru čija je svrha bila ubijati zatvorenike neminovno ima funkciju pomagača u ubojstvu, da je time kriv i da ga se može osuditi, makar mu se nije moglo dokazati da je u uobičajenom smislu vlastitim rukama počinio ubojstvo. Opća pouka koje se može iz toga izvući glasi da su i mali kotačići važni za rad stroja za uništenje te da pred sudom moraju polagati račune.

Opći zaključci i pouke

Vrlo poantirano i izoštreno rečeno, iz povijesti suočavanja s prošlošću mogu se izvući tri opća zaključka i pouke.

Kritičko i samorefleksivno ophođenje s opterećenom i opterećujućom prošlošću ne proizvodi paralizu kao što su se pribojavali mnogi dežurni skeptici, već suprotno, donosi nov moralni suverenitet i političku učinkovitost.

Bavljenje opterećujućim prošlostima uvijek uključuje povijest sukoba i svađa. Danas se često stvara privid kao da je Saveznoj Republici Njemačkoj kao državi tako-

reći od početka imanentan imperativ suočavanja i sjećanja. To je grubo iskrivljavanje istine. Suočavanje s prošlošću u povijesti Savezne Republike Njemačke povijest je prepuna zagriženih sukoba u kojima su predbacivanja, podmetanja, nesporazumi, prijetnje i difamacije bile svakodnevna pojava.

Velika žestina i emocionalnost kojom je svađa bila i ponekad još i jest obilježena objašnjiva je činjenicom što je tema povezana s raspravom o načelnim i dubokim pitanjima koja se dotiču identiteta i samopoimanja pojedinca kao i društva: Što smo činili? Koje ćemo posljedice iz toga izvući? Tko smo? Kako želimo živjeti?

Sjećanje ili zaborav

Možda pomaže ako zadaću i cilj ophođenja s opterećujućim prošlostima još ukratko stavimo u vrlo širok povijesni i sistemski kontekst. Tako možemo reći da je zadaća nakon političke i moralne katastrofe krenuti u novi početak. A cilj je prevladati stara neprijateljstva, doprinijeti iscjeljenju rana, riješiti sukobe nenasilno i – sasvim općenito: utemeljiti trajan novi politički poredak.

Ovako formuliran, razvidno je da je problem prastar, da ima vrlo dugu tradiciju i da postoje raznovrsni odgovori i iskustva u povijesti politike i kulture, od grčke i rimske antike pa do danas. Stoljećima u toj je povijesti dominantan odgovor bio: zaboraviti i oprostiti bolje je od sjećanja i kažnjavanja. Prvi otklon od tog odgovora u političkoj povijesti dogodio se Versailleskim ugovorom nakon Prvog svjetskog rata. U tom se Ugovoru ne zaboravlja i oprašta, tamo se imenuje krivac za rat i nalaže se provođenje sudskih postupaka.

Radi se o dalekosežnom i dubokom rezu s kojim se Weimarska Republika u Njemačkoj nikako nije mogla nositi. Suđenje za ratne zločine, koje je uistinu nakon kraja Prvog svjetskog rata provedeno na sudu u Leipzigu, pretvorilo se u farsu, a cijelo je Weimarsko razdoblje bilo u znaku polemike i pobune protiv „sramotnog ugovora“ iz Versaillesa, kako ga se često nazivalo, a posebno protiv članka 231. , općenito nazvanog „člankom o ratnoj krivnji“. Tek iz drugog pokušaja, nakon kraja Drugog svjetskog rata, taj se model ophođenja s teškom poviješću mogao dokazati kao plauzibilna i obećavajuća metoda.

No, nesporno je da u svim mogućim kontekstima i regijama neprestano i do danas imamo posla s poviješću uistinu dubokosežnih sukoba. Trenutno smo svjedoci kako populistički pokreti, ne najmanje oni u Saveznoj Republici Njemačkoj, miniraju

kritičku raspravu i bavljenje sa zločinačkom prošlošću nacionalsocijalizma. Protagonisti novog nacionalizma svesrdno čeznu za pročišćenom slikom o povijesti. Kritički i samorefleksivni osvrti na vlastitu povijest oduvijek su im trn u oku.

“Zbog ljudskih prava ...” Pomiriti se s prošlošću

Roland Jahn

Zahvaljujem na pozivu. Ova je konferencija dobra prilika za ljude iz različitih zemalja da razmijene svoja iskustva o tome kako se ophode sa svojom prošlošću.

Meni je pritom važno da postoji orijentir. Stalno iznova prepoznajem da se kod povezanosti između Hrvatske i Njemačke, ali i drugih država svijeta i Njemačke, pa i povezanost između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, sve vrti oko jednoga: Kako se u nekom društvu ljudi odnose jedni prema drugima, kako se mi odnosimo jedni prema drugima kada se radi o poštivanju ljudskih prava.

Kako se poštuju ljudska prava?

Ona su mjerilo prema kojemu se ravnamo za suživot. To je mjerilo koje može dati i smjer, koje može pomoći odrediti zašto se zapravo bavimo prošlošću, zašto na raznim mjestima o tome komuniciramo. Upravo ta komunikacija, sa svojim različitim gledištima, može nas potaknuti da sami reflektiramo o tome što činimo, kako se bavimo prošlošću. Sjećamo li se, želimo li se sjećati – ili se pak ne želimo.

Jako me zaintrigirala uvodna riječ gospodina Roicka koji je ponovno otvorio vrlo temeljna pitanja, koja su vrlo značajna, a treba ih stalno iznova postavljati.

Je li put kojim idemo, dakle naglasak na stalnom sjećanju, u svakom pogledu primjeren? Reći ću sasvim jasno i glasno: Dio slobode, ljudskog prava na slobodan život, jest i pravo na zaborav. Provokativno rečeno, svatko ima pravo zaboraviti. Upravo žrtve kršenja ljudskih prava, ljudi koji su pretrpjeli nepravdu stalno suočavanje s patnjom prošlosti znaju doživljavati kao prisilu s kojom se teško nose. Osjećaju se zarobljeni u sadašnjosti i u budućnosti.

I kod ranije spomenutog “jednostranog nasilja” itekako postoji pravo na zaborav. Kao društvo, međutim, moramo sjećanje barem učiniti mogućim. Ljudi bi trebali imati šansu da se sjećaju. Niz razloga ide u prilog takvoj šansi, jer valja osigurati da se sukobi prošlosti ne ukorijene u sadašnjosti i da prestanu stalno iznova izbijati.

Čak i ako želimo zaboraviti, povijest nas često naprosto sustigne. Povijest je s ljudima isprepletena. Ne možemo je tek tako otresti. Suočavanje daje doprinos prevladavanju sukoba prošlosti.

Također je važno ne izgubiti iz vida da postoje različiti aspekti suočavanja. Suočavanje prevladava sukobe, ali kako se ne bismo ogriješili o žrtve, potrebno je i razjašnjenje o uzrocima i posljedicama nepravde. Zato nam je potrebna znanost, no znanost nije isto kao suočavanje. Znanost ima drugačije kriterije kad se bavi prošću. A istodobno je znanost osnova za suočavanje, stvarajući činjeničnu podlogu.

I dakako, potrebno je obrazovanje. Upravo političko-povijesno obrazovanje ljude u današnjici osposobljava za društvenu participaciju. Pritom participacija mora biti oblikovana tako da čovjek kao pojedinac može dati svoj individualni doprinos, svjestan prilike da i on odlučuje o društvu. A tu je opet u središtu svijest o demokratskim vrijednostima, o slobodi i ljudskim pravima. U tome vidim važnu vezu, stoga uvijek moramo sagledavati cjelinu koju čine suočavanje, znanost i obrazovanje.

Na kraju krajeva se razlozi zašto se sjećamo uvijek svode na konkretna pitanja. Jedan čimbenik koji želim istaknuti jest sjećanje kao izvor snage. Osobno, budući da ste na početku opisali moju biografiju, mogu reći da iz lošega, iz nepravde koju sam doživio na vlastitoj koži, crpim snagu.

Sjećajući se primjerice kako sam osamljen sjedio u zatvorskoj ćeliji, potpuno shrvan, znam da čovjek može prevladati takvu egzistencijalnu krizu. Da će se iz toga izvući. A iskustvo da se i potpuno shrvan, na koljenima, za budućnost može iznaći pozitivnu perspektivu predstavlja vrelo nade, nešto je što mi pomaže i dalje u životu.

No, to se ne bi trebalo shvatiti kao pojedinačnu, individualnu istinu. Kada nas je turski novinar Can Dündar, koji živi u egzilu, prije nekog vremena posjetio u arhivu sa Stasijevom dokumentacijom, prolazeći bivšom centralom te tajne policije DDR-a, rekao je: „To nam daje nadu za Tursku.“ I upravo to je prava poruka!

Mi sada prolazimo mjestima koja su ranije bila mjesta represije, mjesta na kojima su se kršila ljudska prava a danas smo ih pretvorili u memorijalne centre, u mjesta edukacije o diktaturi i otporu. U tom pogledu treba reći da sjećanje kako je jednom bilo drugačije, da su se kršila ljudska prava, ali da sada živimo u demokratskom društvu, to je poruka koja ostavlja učinak duboko u društvu.

Mislim kako je to bitno kada promatramo stvari, pa i s obzirom na sljedeću generaciju: sjećanje može imati i pozitivan učinak.

U nekim slučajevima žigovanje čovjeka kao „kriminalca“, osobe koja u društvu nije imala dobru poziciju jer je sjedila u zatvoru, polučuje negativan učinak. Radi se o postupanju koje može oštetiti cijelu obitelj. Sjećam se slučaja iz jednog malog mjesta u DDR-u. Prema govorkanju u selu djed, otac i takoreći cijela obitelj bila je ozloglašena kao kriminalci zato što je jedan član bio u zatvoru. A taj je zapravo bio politički zatvorenik.

Mogućnost da se prisjećamo, pa i pomoću službenih spisa, da iznova stvaramo slike, mijenjamo dosadašnju sliku smatram veoma važnom kako bismo na taj način stekli makar djelomičnu kontrolu nad tom prošalošću, a ne da joj budemo izručeni na milost i nemilost.

I zbog toga je arhiv sa Stasijevom dokumentacijom tako važan. Može pomoći da ljudi, sadašnje a i sljedeće generacije steknu nov pogled na povijest, da im se pruži prilika stalno iznalaziti nove istine i prihvaćati stalno nove mentalne perspektive.

Taj arhiv omogućuje ljudima da dožive rehabilitaciju, satisfakciju, što uključuje i naredne generacije. To su ključni aspekti kad se bavimo spisima prošlosti koji su dokumenti o učinjenoj nepravdi, ali i o otporu.

Sjećam se rečenice jedne žene koja je doživjela najniže moguće uhođenje u DDR-u. Rekla je: „Ta, neće nam nitko povjerovati“. Već samo zbog toga bilo je važno te spise učiniti dostupnima. Zato ću se još jednom osvrnuti na njihovu posebnu vrijednost. Nije to bilo koji arhiv – to je sasvim poseban arhiv. Arhiv koji je osvojen u revoluciji. Poseban je to arhiv i zato što čuva dokumentaciju tajne policije jedne diktatorske države. Informacije pohranjene u dokumentima većinom su prikupljene uz kršenje ljudskih prava. Ne smijemo zaboraviti da nisu bile namijenjene javnosti. Radi se o sredstvima rada tajne policije jedne diktature. Reagirajući na početak mirne revolucije prije više od 30 godina, u jesen 1989. godine djelatnici te tajne policije počeli su masovno uništavati dosjee. A kada su iste godine tisuće ljudi krenule na ulice, nisu samo prosvjedujući prolazili pokraj partijskih središnjica SED-a (Socijalistička jedinstvena stranka), nego su odlazili i pred urede Stasija. Nedugo potom osigurali su spise, zaposjednuvši te Stasijeve prostorije u cijelom DDR-u. Uništavanje dokumentacije je zaustavljeno, uz povik „Moj dosje pripada meni!“ Tako su

skandirali prosvjednici, tako je pisalo na transparentima mirne revolucije. I tako su ti dosjei u ono vrijeme sačuvani.

No, time još nije bio riješen pristup dosjeima. Ni nakon uspostave demokratskih struktura u DDR-u, na putu prema ujedinjenju, u Njemačkoj otvaranje arhiva bilo je sporno. Postojala je bojazan da će otvaranje dosjea izazvati svađe među ljudima, da će izbiti nasilni sukobi. Ali na kraju su aktivisti za građanska prava u DDR-u pobijedili i dosjei su otvoreni. Bio je to povijesni događaj: Prvi put u svjetskoj povijesti spisi jedne tajne policije učinjeni su dostupnima javnosti. Dosjei su na taj način, nazovimo to tako, demokratizirani, a arhiv sa Stasijevom dokumentacijom postao je arhiv za građane. U tome je njegovo značenje.

Na prvi pogled radi se tek o velikoj količini papira – sa svojih 111 dužnih kilometara spisa, preko 2 milijuna fotografija, 30.000 tonskih, filmskih i video-dokumenata to je ipak jedinstven arhiv.

Ti su spisi dokumentacija rada tajne policije iz koje se može iščitati sustavno gaženje ljudskih prava. Osim toga to su i dokumenti o ljudskoj volji za slobodom, o protivljenju i otporu.

Kako bi se omogućio pristup dosjeima, krajem 1991. njemački je parlament donio zakon koji uređuje pristup Stasijevoj dokumentaciji u skladu s pravilima pravne države, a isto tako i postupanje s tim specifičnim nasljeđem. Bilo je važno stvoriti pravno uređen okvir kako bi suočavanje s prošlošću prošlo i na dobrobit ljudi. Ti su spisi trebalo služiti suočavanju s diktaturom i nepravdom, i to bez odgađanja, dok su žrtve još žive. Kako bi one imale šansu vratiti kontrolu nad svojim ukradenim biografijama. A trebali su također poslužiti da bi se imenovala odgovorne osobe diktature SED-a i odgovorni u aparatu tajne policije, kako im se u novom društvu ne bi jednostavno izgubio svaki trag. Svim sudionicima pritom je bilo jasno da upravo dokumentacija Stasija predstavlja poseban izazov. Zbog toga je zakon o Stasijevoj dokumentaciji oblikovan tako da poštuje ustavna načela. Trebalo je uspostaviti transparentno djelovanje države i istodobno štititi prava osobnosti građanki i građana o kojima su prikupljane informacije u tim spisima. Također je naravno trebalo omogućiti pristup istraživačima i medijima kako bi se razjasnilo u čemu je bila bit diktature.

S povjerenjem možemo ustvrditi da u Njemačkoj imamo dobre pretpostavke za rad na razjašnjavanju i suočavanju, za podršku znanosti i obrazovanju te da omo-

gućimo individualno suočavanje. Njemački je parlament stvorio preduvjet da to možemo i dalje činiti pomoću Stasijeve dokumentacije. Ovoga tjedna savezni je parlament donio zakon koji i za sljedeće generacije zakonski jamči budućnost arhiva s dokumentacijom Stasija.

Autori

Michael Roick

Voditelj projekta za Zapadni Balkan sa sjedištem u Beogradu Zaklade Friedrich Naumann za slobodu.

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/michael-roick>

Manfred Richter

Član upravnog odbora Zaklade Friedrich Naumann za slobodu, bivši gradonačelnik i zastupnik u parlamentu savezne pokrajine Bremen.

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/manfred-richter>

Dr. Robert Klinke

Od rujna 2018. veleposlanik Savezne Republike Njemačke u Republici Hrvatskoj.

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/dr.-robert-klinke>

Marijana Puljak

Zastupnica je u Hrvatskom saboru, prijašnja supredsjednica liberalne stranke Pametno (Klug). Od studenog 2020. supredsjednica stranke Centar.

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/marijana-puljak>

Dr. Ljiljana Radonić

Politolog na Institutu za kulturalne studije i kazališnu povijest Austrijske akademije znanosti, Beč.

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/dr.-ljiljana-radoni%C4%87>

Prof. Dr. Aleksandar Jakir

Profesor suvremene povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/prof.-dr.-aleksandar-jakir?lang=hr>

Prof. Dr. Helmut König

Politikolog, do 2017. profesor političkih znanosti na Rajnsko-vestfalskoj visokoj tehničkoj školi (RWTH) u Aachenu.

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/prof.-dr.-helmut-k%C3%B6nig>

Roland Jahn

Savezni povjerenik za Stasijeve dokumente 2011.- 2021., Berlin

<https://www.erinnerungskulturen.eu/team/roland-jahn>

